

Cultuurhistorische en archeologische waarde van oude akkers

Jan Timmers

In onze regio was tot voor kort het belangrijkste middel van bestaan de landbouw. Op de zandgronden van Noord-Brabant werd landbouw bedreven in een zogenaamd gemengd bedrijf. Het landbouwbedrijf was niet gespecialiseerd in een bepaalde richting, zoals dat tegenwoordig het geval is, maar het bedrijf kende zowel diverse soorten veeteelt als akkerbouw en alle facetten van het bedrijf hielden nauw met elkaar verband. De veeteelt was nodig voor de akkerbouw en de akkerbouw voor de veeteelt. De akkerbouw, het woord zegt het al, werd verricht op akkers. En in tegenstelling tot de mogelijkheden van tegenwoordig werden akkers in de regel niet gebruikt voor grasland en werden weilanden niet gebruikt als akkerland. Een en ander hing natuurlijk samen met de bodemsoort. Door de eeuwen heen bleven dezelfde percelen in gebruik als akker. De belangrijkste akkerpercelen in een dorp lagen vaak aaneengesloten in grote clusters bijeen en deze oorspronkelijke akkergebieden vormen ook nu nog een zeer opvallend element in het landschap. Vaak worden ze aangeduid met het begrip bolle akker of hoge akker. Beide namen geven iets aan van het uiterlijk voorkomen. Akkers hebben echter nog meer eigenschappen dan de uiterlijke vorm en al die eigenschappen bij elkaar bepalen de waarde van deze gebieden. We zullen ons hier niet bezighouden met de eigenschappen die de landschappelijke waarde van akkers bepalen, maar veel meer met andere eigenschappen, die belangrijk zijn voor de cultuurhistorische en archeologische waarde.

De Boerse strepen in de Kromstraat, onderdeel van het akkercomplex Hoge Akker.

Wat zijn oude akkers?

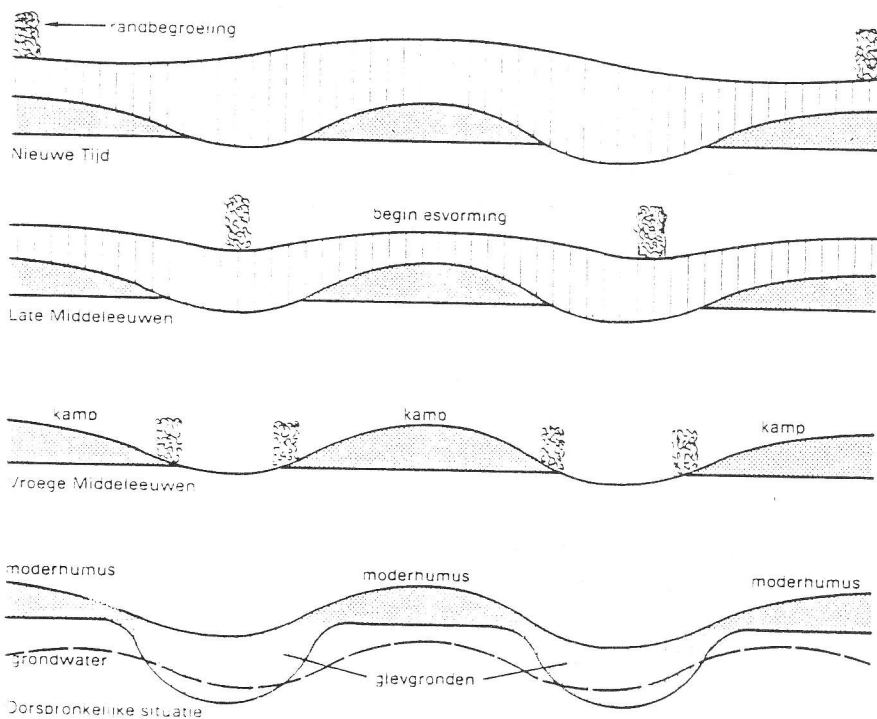
De oorspronkelijke akkerpercelen lagen in groepen bij elkaar en werden onderling niet gescheiden door zichtbare grenzen zoals sloten, heggen of houtwallen. Ze vormden tesamen een open gebied, waarop zich geen bebouwing bevond. Vaak werd het akkergebied in zijn geheel wel omgeven door begroeiing en bebouwing. De naam bolle of hoge akker is ontstaan omdat in het algemeen het maaiveld van zo'n akkergebied hoger lag dan zijn omgeving. Bovendien zien we vaak dat een dergelijk akkercomplex aan de randen minder hoog is dan in het midden, zodat de vorm inderdaad enigszins bol is. De hoge bolle ligging van het maaiveld is door de eeuwen heen ontstaan door kunstmatige ophoging van de akkers. Akkers hebben daarom in het algemeen een dikke laag zwarte grond boven op het oorspronkelijke gele zand. In het algemeen wordt deze laag aangeduid met

esdek. Een naam die zijn ontstaan dankt aan de akkergebieden in Drente, die daar 'es' heten. Elders in Nederland komen we namen tegen zoals enk en veld. In Noord-Brabant is de term akker algemeen gebruikt.¹ Akker staat dan niet voor een afzonderlijk perceel, maar voor een gehele aaneengesloten groep akkerpercelen. Het hele akkercomplex werd in het algemeen ook aangeduid met één naam. In Gemert kennen we bijvoorbeeld de Molenakker, de Hoge Akker, de Krommenakker, de Kranebraken, etc.

Op de bodemkaart staan de oude akkers aangegeven als hoge en middelhoge zwarte enkeerdgronden. De humushoudende bovenlaag is minimaal 50 cm dik en binnen het ruilverkavelingsgebied Bakel (waaronder Gemert valt) is de dikte gemiddeld 70 à 80 cm. Het bovenste deel van het esdek is meestal donkergrijs, het onderste bruingrijs tot grijsbruin van kleur. Het zijn zwak lemige, zeer fijn tot matig fijnzandige dekken met een humusgehalte van $\pm 4\%$, naar onderen aflopend tot $\pm 2,5\%$. Onder het opgebrachte esdek bevindt zich meestal een podzolprofiel. Rondom Bakel is dat meestal een moderpodzol, elders veelal een humuspodzol. Deze ondergrond is aan de bovenzijde bruin, daaronder geel. Het esdek heeft een vrij groot vocht-houdend vermogen en de grondwaterstand is laag. Zwarte enkeerdgronden gaan samen met grondwatertrappen VI en VII. Dat betekent een gemiddeld laagste grondwaterstand (in de zomer) van meer dan 120 cm en een gemiddeld hoogste grondwaterstand (in de winter) tussen 40 en 80 cm.²

Het ontstaan van de akkers

Het dikke, zwarte esdek op de oude akkers - de term eerdlaag zou voor Brabant een geschiktere term zijn - is in de loop der eeuwen ontstaan door kunstmatige ophoging. Tot voor kort heerste de mening dat die ophoging ook zeer geleidelijk en gelijkmatig tot stand is gekomen. De ophoging zou het gevolg zijn van eeuwenlange bemesting vanuit de potstal. In de potstal kwam het mest van het vee terecht en werd daar verrijkt en vermengd met allerlei ander organisch materiaal, variërend van bijeengeharkt strooisel tot heide en stro, aangevuld met zwarte aarde. Elk jaar werd de inhoud van de potstal uitgereden over de akkers.³ Zodoende zou elk jaar de akker een beetje zijn opgehoogd. Men ging er van uit dat deze potstalbemesting al

Schematische weergave van het ontstaan van de akkers in Midden- en Oost-Brabant.

minstens sinds het jaar 1000 in zwang was. Een ophoging van ± 1 meter in 1000 jaar betekent een jaarlijkse ophoging van ongeveer 1mm. Een getal dat redelijk goed haalbaar leek voor het potstalsysteem.⁴ Er zijn echter een aantal argumenten aan te voeren, die deze door de eeuwen heen wel zeer constante wijze van akkerophoging tegenspreken.

Er is de afgelopen jaren historisch-geografisch onderzoek gedaan naar 17-de en 18-de eeuwse ontginningen. Alhoewel sommige gebieden pas in die eeuwen werden ontgonnen, blijken ze toch een eerdlaag van zo'n 70 à 80 cm te hebben. Een geleidelijke ophoging van 1 mm per jaar kan nooit tot zo'n resultaat leiden. Verder is het zo dat archeologische onderzoeken van 11-de en 12-de eeuwse nederzettingen veel boerderijplattegronden hebben opgeleverd, maar een potstal komt daarin structureel niet voor.⁵ Het potstalsysteem is kennelijk pas later, wellicht in de 14-de of 15-de eeuw in

zwang gekomen.

Archeologisch onderzoek toonde aan dat onder het esdek veelvuldig bewoningssporen van prehistorie tot late middeleeuwen voorkomen. We komen daar verderop nog op terug. Waar het hier om gaat is dat alleen bij uitzondering schervenmateriaal uit diezelfde perioden aan de oppervlakte van de esdekken gevonden wordt. Als de ophoging van de akkers wel geleidelijk aan zou zijn uitgevoerd, dan zou door de bewerking van de akker, steeds weer opnieuw de onderlaag vermengd worden met de opgebrachte grond, zodat het oude materiaal van de oorspronkelijke ondergrond ook (gedeeltelijk) aan de oppervlakte van het esdek aangetroffen zou moeten worden. De conclusie die getrokken moet worden is dat het ophogen van de akker niet altijd geleidelijk aan gebeurde maar ook sprongsgewijs door omvangrijkere ophogingen in één keer.

Een esdek op een akkercomplex blijkt ook niet overal even dik te zijn. Het oorspronkelijk oppervlak bezat veel meer reliëf dan nu zichtbaar is. De ophogingen van de akker hadden kennelijk ook als doel om voorkomende laagtes op te vullen en op die manier de akker als geheel te egaliseren.

Uiteindelijk komen we tot de conclusie dat het ontstaan van de akkers niet zo'n constant ontwikkelingsproces is geweest dan tot voor kort werd verondersteld. Het "groeien" van de akker is met horten en stoten tot stand gekomen. Net als bij zoveel andere historische ontwikkelingen is er sprake van een dynamisch proces dat door allerlei omstandigheden, afhankelijk van plaats en tijd, soms juist wel, anders juist niet werd gestimuleerd.

Het uiteindelijke resultaat is een complex van akkerpercelen dat hoger ligt dan zijn omgeving, vaak in het midden hoger dan aan de randen, voorzien van een opgebrachte laag zwarte grond, waarvan de dikte groot, maar tamelijk wisselend is. De akkers zijn in de loop der eeuwen ontstaan door mensenhanden, ingegeven door de eisen die de agrarische bedrijfsvoering in wisselende omstandigheden steeds weer stelde.

De cultuurhistorische waarde van de meeste akkers wordt wel onderkent, maar de bescherming ervan laat regelmatig te wensen over. Ontgroningen en egalisaties komen nog steeds voor. Bovendien worden akkers vaak de prooi van woningbouw en wegeaanleg. Overigens niet alleen vanwege de cultuurhistorische waarde op grond van het bovenstaande verdienen akkers bescherming.

De voorgeschiedenis van onze akkers

Akkers werden aangelegd op plaatsen die van nature al hoger lagen dan hun direkte omgeving. De hoge ligging van het maaiveld op de akker is dus niet alleen te danken aan de ophoging van de akker. Al in eerste aanleg zocht men voor de akker de hoogste en droogste gebieden uit. Omdat de grondwaterstand in de middeleeuwen en daarvoor, door de slechte afwatering veel hoger was dan nu, waren er veel minder gronden geschikt voor de akkerbouw. Alleen de hoog gelegen dekzandruggen leenden zich ervoor. Bovendien waren op die dekzandruggen vaak, zoals hierboven al is aangegeven, moderpodzolbodems ontstaan. Een bodemsoort die ook wel wordt aangeduid met bruine bosgrond en ontstaan is door jarenlange groei van loofbossen op die plaatsen. Het is een van de weinige bodemsoorten die op hoge en droge plaatsen voorkomen en die toch relatief veel vocht kunnen vasthouden. Het is kortom een bodemsoort die van nature redelijk vruchtbaar is.⁶ Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat middeleeuwse kolonisten juist deze plaatsen uitkozen voor vestiging. De oudste Middeleeuwse nederzettingen bevinden zich juist op die plaatsen waar later de akkers werden aangelegd. Archeologisch onderzoek onder de oude akkers heeft op diverse plaatsen Middeleeuwse bewoning aangetoond, soms al vanaf de 6-de eeuw, vaak tot in de 13-de eeuw. Dan worden de hoge dekzandruggen als plaats voor de bewoning verlaten. De Middeleeuwse nederzettingen verschuiven naar de lagere delen in het landschap, naar het overgangsgebied tussen dekzandrug en beekdal. De oudste voorgangers van de huidige dorpen en gehuchten moeten we echter zoeken onder de oude akkers.⁷

Overigens niet alleen Middeleeuwse kolonisten vonden de dekzandruggen een ideale vestigingsplaats. Al vanaf de introductie van de landbouw waren juist deze plaatsen zeer gewild voor vestiging. Onder het esdek worden vaak, behalve sporen van Middeleeuwse bewoning, ook sporen uit perioden daarvoor aangetroffen. Met name in de IJzertijd waren de dekzandruggen goed bevolkt, maar ook sporen uit Bronstijd en Romeinse tijd komen bij opgravingen regelmatig voor.⁸ Op de Hoge Kranebraken werd een urn uit de IJzertijd aangetroffen, terwijl daarna op dezelfde plek nog diverse IJzertijdscherven werden gevonden. Dit wijst duidelijk op een urnenveld ter plaatse. De vondsten uit de Midden Steentijd van dezelfde vindplaats geven aan dat de plaats zeer lang bewoond is geweest.

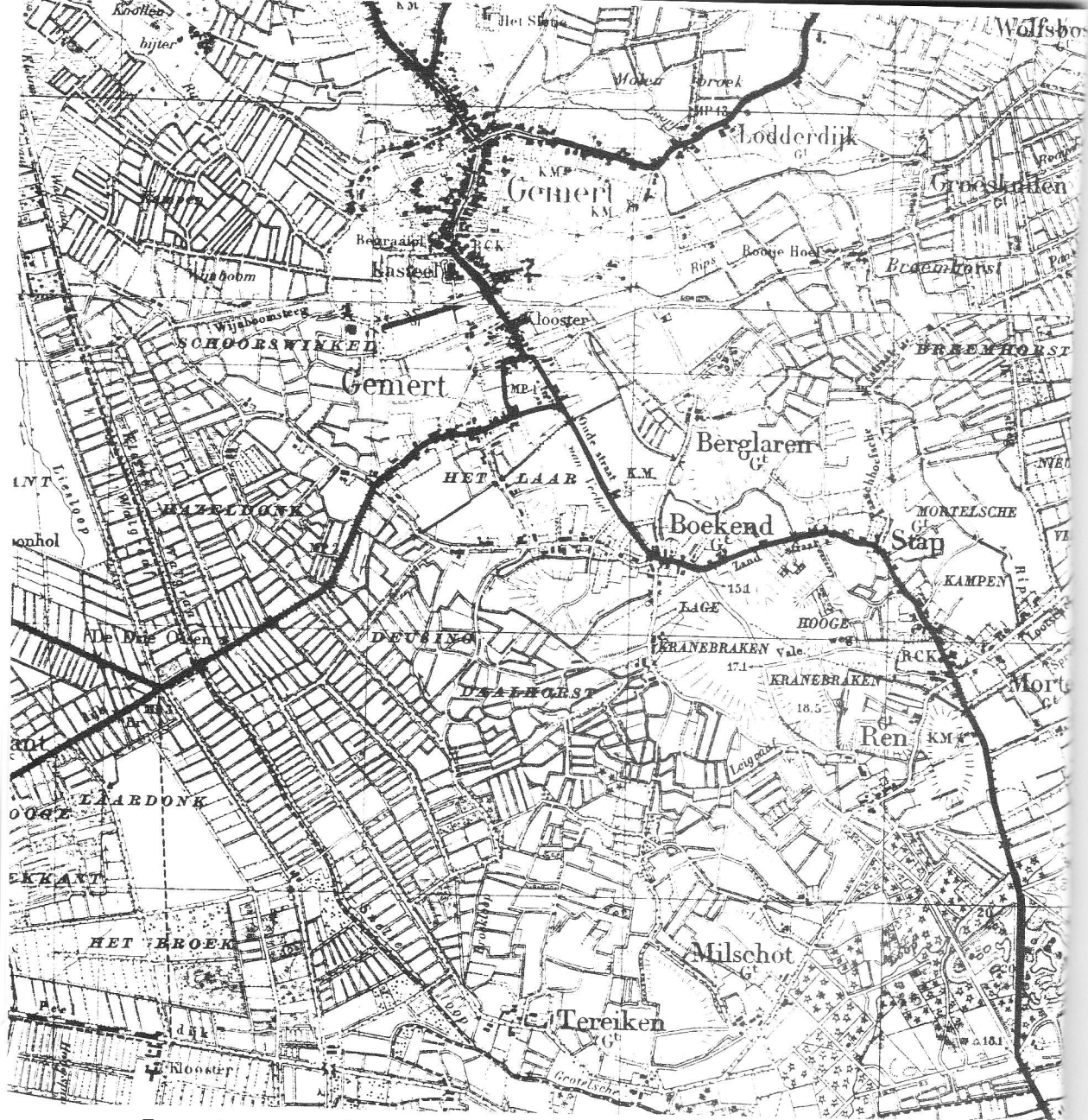
Door de ophogingen van de akkers zijn de sporen van vroegere bewoning daaronder in het algemeen tamelijk goed bewaard gebleven. Maar tevens zijn, juist ook door die ophogingen, de oude bewoningslagen niet direkt zichtbaar. Oppervlaktevondsten die wijzen op vroegere bewoning zullen in het algemeen op akkers niet voorkomen. Alleen als recente, diepergaande grondbewerking heeft plaatsgevonden komt schervenmateriaal naar boven. In feite treffen we dus alleen bewijzen van vroegere bewoning aan als de oude bewoningslaag al verstoord is.

Samenvattend kunnen we stellen dat de huidige akkers als zodanig niet al in de 9-de of 10-de eeuw in gebruik werden genomen, maar veelal later, op zijn vroegst in de 13-de eeuw. Archeologisch onderzoek van de ondergrond van de akkers toonde op diverse plaatsen aan dat op die plaatsen nog in de 13-de eeuw bewoning voorkwam. Pas na het verlaten, de sloop en/of het verval van die woningen is de groei van de akker begonnen. Onder het huidige esdek bevinden zich nog de restanten van de nederzettingen uit wellicht de Vroege en Hoge Middeleeuwen, misschien uit de Bronstijd, waarschijnlijk uit de IJzertijd en soms ook uit de Romeinse tijd. De archeologische waarde van de akkers is zeer groot. Groter dan elk ander landschapselement. Bescherming daarvan is broodnodig. Ontgroning, diepploegen, draineren en andere "diepgaande" ingrepen zouden verboden moeten worden.

De ligging van de akkers

In de vroege en hoge middeleeuwen concentreerde de bewoning zich op de dekzandeilanden, die omgeven werden door lager gelegen natte delen, onbewoonbaar zonder een afdoende afwateringssysteem. Aan het eind van de middeleeuwen, vanaf de twaalfde eeuw, verschuift de bewoning naar de rand van de akkers in de richting van de lager gelegen gronden. Dat zijn vaak nog de plaatsen waar thans nog de oude kernen van dorpen en gehuchten liggen. We kunnen, in omgekeerde richting redenerend, dus zeggen dat de akkers in de direkte nabijheid liggen van de oude gehuchten. Binnen Gemert treffen we akkers aan direkt grenzend aan de nederzettingen Esdonk, Handel, Mortel, Pandelaar, Deel, Ren, Milshot, etc. Een bijzondere positie neemt het gehucht Boekent in, dat aan meerdere kanten wordt

Fragment van topografische kaart van omstreeks 1900 met het westelijk deel van de gemeente Gemert. Akkergebieden zijn herkenbaar als relatief grote open gebieden, zonder perceelsrandbegroeiing. Een aantal akkercomplexen zijn bovendien gemarkeerd door reliëfstrepen, die aangeven dat deze gebieden duidelijk hoger liggen dan hun omgeving.

begrensd door akkers. Op de hoek Kromstraat-Broekstraat is dat de Hoge Akker, direkt grenzend aan de Boerse Strepen en de Vinkel. Ingesloten tussen Oudestraat en Dribbelheidseweg treffen we een groep percelen aan die van oudsher de namen dragen: Krommenakker, Ransakker, Nerenakker, Nonnenakker en Kerkenakker. Op de hoek Dribbelheidseweg-Boekent beginnen de Peyen en iets verder van het gehucht beginnen aan het eind van Boekent en Kromstraat de Hoge Kranebraken.

In de bebouwde kom van Gemert lag de Molenakker. Deze is inmiddels geheel met woningen volgebouwd. Alleen de naam van de wijk herinnert nog aan het voormalig gebruik. Archeologische waarnemingen werden tijdens de bouwwerkzaamheden niet gedaan, maar aanwijzingen voor grafheuvels op de Molenakker zijn er wel.⁹

Zowel op de geologische kaart, de geomorfologische kaart als de bodemkaart van Nederland zijn de akkers herkenbaar. De schaal van die kaarten is echter niet erg gedetailleerd, zodat afzonderlijke akkergebieden niet altijd als zodanig zijn aangegeven. Ook kaarten die met historisch geografische doelen zijn samengesteld blijken te grootschalig te zijn en bovendien wat onnauwkeurigheden te bevatten.¹⁰ Het meest bruikbaar is de kaart bij het rapport van de ruilverkaveling ⁽¹¹⁾, terwijl op oude topografische kaarten in het algemeen de oude akkers als landschappelijk element zeer goed herkenbaar zijn.

NOTEN:

1. Dr.Ir. J.A. Hendriks, De Ontginning van Nederland, beschrijving van het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland, Studiereeks Bouwen aan een levend landschap deel 11, Utrecht 1989, blz 57.
2. W.J.M. te Riele, De Bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Bakel, Rapport nr 671 Stichting voor Bodemkartering, Wageningen 1967 Bodemkaart van Nederland, kaartblad 51 Oost.
3. zie bijv. Bernard van Dam, Oud Brabants dorpsleven, Oisterwijk 1972 en Drs. P.A.M. van Wijk, Over mest en boerderijbouw - Het verdwijnen van de potstal, Brabants Heem 38 (1986) 2, blz 62 e.v.
4. Deze opvatting bijvoorbeeld in Thijs Caspers, De hand van de mens in het landschap, Uitgave ter gelegenheid van het 60 jarig jubileum van de stichting

- Het Brabants Landschap, 1992, blz 50. Hierin eveneens de klassieke en in 1992 al verouderde opvattingen over het ontstaan van nederzettingen op de zandgronden van Noord-Brabant.
5. Zie bijvoorbeeld A. Verhoeven & E. Vreenegoor, Middeleeuwse nederzettingen op de zandgronden in Noord-Brabant in: A.J.Bijsterveld e.a.(red), Middeleeuwen in beweging, 's-Hertogenbosch, 1991, blz. 59-76.
  6. zie noot 2
  7. zie bijv. J Timmers, Landschap en bewoning in historisch perspectief in: Ton Thelen (red), Commanderie Gemert, Beeldend verleden, Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert deel 14.
  8. In veel plaatsen in Noord-Brabant zijn vondsten bekend die bij ontgroningen van oude akkers zijn aangetroffen. Te veel om hier op te noemen. Plaatsen waar ook opgravingen plaatsvonden zijn (zonder volledig te willen zijn): Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Bergeyk, Bladel, Dommelen, Escharen, Gassel, Geldrop, Goirle, Haps, Hogeloon, Hulsel, Lieshout, Mierlo, Mierlohout, Moergestel, St-Oedenrode, Someren, Stiphout en Veghel. Zie hiervoor de Archeologische Kroniek van Noord-Brabant, Archeologisch Nieuws, het overzichtsartikel genoemd in noot 5 en diverse afzonderlijke publikaties.
  9. Ad Otten, Grafheuvel(s) op de Molenakker? Gemerts Heem 1993, blz 21-24
  10. Bedoeld worden hier de kaarten bij het rapport Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden- en Oost-Brabant" van de hand van Chris de Bondt, rapport nr 17 van het Staring centrum te Wageningen, onlangs door de stichting Brabants Heem uitgegeven onder de titel '...al het merkwaardige in bonte afwisseling..'. Ook voor de kaarten bij de inventarisatierapporten van het MIP project geldt hetzelfde.
  11. Zie noot 2. De oude akkergebieden komen daar overeen met kode EZ43: zwarte enkeerdgronden met een minimale dikte van de eerdlaag van 50 cm en grondwatertrappen VI of VII.